

MODEL SÉMANTICKEJ ŠTRUKTÚRY BÁSNE

M Ā R I A I V A N O V Ā - Š A L I N G O V Ā (Bratislava)

Všeobecné východiská

V básnickej štruktúre viac ako v iných umeleckých slovesných štruktúrach sa uplatňuje prísna väzba zvukovej, formálnoveršovej a sémantickej zložky alebo sémantickej roviny básne. Nebudeme sa tu zaoberať javmi, ktoré tvoria elementárne sémantické zložky verša (resp. strofy), ani nám nepôjde o terminologické problémy späté s týmito javmi, ale sa pokúsime podať návrh na základný model sémantickej štruktúry básne tak, ako sa nám javí daná problematika dnes.

Vychádzame pritom zo samozrejmeho, ale detailne doteraz neanalyzovaného faktu, že báseň predstavuje mnohvrstvový vzťahový systém prvkov v rovine horizontálnej i vertikálnej. Tento vnútorne bohatý a zložitý systém zvukových, formálnych a sémantických prostriedkov básnickej štruktúry ešte znásobuje a komplikuje polyfunkčnosť jednotlivých použitých prostriedkov.

Ak sa teda pokúsime tento mnohvrstvový útvar graficky zachytiť, znázorniť, nemôžeme nevidieť veľké riziko zjednodušovania. Tým je povedané, že sme si dobre vedomí, že ide zatiaľ o vystihnutie základného, východiskového modelu sémantickej štruktúry básne, ktorý možno ďalej dopĺňať, konkretizovať (celý alebo jeho časti), aplikovať na rôzne obdobia, prispôbovať ho na konkrétne účely, vytýčiť v ňom konštanty a znázorniť tendencie, typologizovať jednotlivé básnické štruktúry, detailizovať (časti alebo celý model atď.). Spomenutými postupmi (konkretizáciou, detailizáciou, typologizáciou, konfrontáciou, modifikáciou, porovnávaním ap.) dospejeme k prehĺbenému poznaniu typov sémantických štruktúr pri synchronickom i diachronickom štúdiu problémov versológie.¹

V budúcnosti pôjde o vypracovanie viacerých typov sémantických modelov, napr. modelu s pravidelnou alebo nepravidelnou veršovou stavbou, sústavou (akú máme pri tzv. voľnom verši).

Základný model možno modifikovať adíciou určitých konkrétnych sémantických i formálne relevantných elementov, alebo naopak eliminovaním určitých (pre básnickú štruktúru daného typu) irelevantných sémantických prvkov, prostriedkov, znakov, postupov ap.

Východiskovú schému modelu sémantickej štruktúry básne možno doplniť, konkretizovať, detailizovať, modifikovať, typizovať údajmi získanými rozličnými výskumnými metódami, napr. porovnávacími, štatistickými, matematickými, grafickými ap.

¹ Porov. *Poetics*, Warszawa 1961, časť *Poetic Lexicon and Semantics*, str. 295—394; S. Ullmann, *Language and Style*, Oxford 1964, str. 1—63; *Teorie verše I*, Brno 1966, časť *Verš a význam*, str. 127—188.

Tak možno do modelu zaznačiť jednotlivé čiastkové údaje a sledovať ich mnohovrstvovosť, mnohostrannosť vzťahov znázornením pomocou farebných plôch, šrafami, mnohosmernosť vyznačiť šípkami, čiarami atď.

Okrem toho možno súbory prostriedkov jednotlivých sémantických rovín a vzťahy medzi nimi označiť symbolmi, prípadne doplniť ich predpokladanú sémantickú alebo štylistickú hodnotu hodnotou reálnych čísel. Tým by sme nadobudli o javoch rovnorodých a nerovnorodých, resp. rovnocenných a nerovnocenných názornejší obraz.

Na realizáciu komplexného výskumu sémantickej štruktúry konkrétnej básne musíme urobiť komplementárny výskum rozličnými výskumnými metódami, a to explikatívnou, porovnávacou, analytickou, estetickou, psychologickou, literárno-historickou atď. Okrem toho treba pamätať na konkrétne spoločenskokultúrne a literárne pozadie, na rozvoj funkčných štýlov danej epochy, na rozvoj žánrových útvarov, na individuálny literárny a jazykový štýl autora atď. Sémantická štruktúra básne i pri všetkej svojej relatívnej autonómnosti smeruje určitými formálnymi i sémantickými prvkami, príp. zložkami von zo štruktúry. Mohli by sme povedať, že korešponduje s určitými javmi v realite, v spoločnosti, v literatúre, v jazyku ako spoločenskom jave atď. Toto všetko opäť dokazuje mnohoznačnosť sémantickej štruktúry, jej napojenie na sémantické „okruhy“ mimo básnickej štruktúry, čím sa dokumentuje spoločenská platnosť a zaradenosť básne.

Preto si treba do pozadia modelu sémantickej štruktúry básne doplniť konkrétne historické „sémantické“ pozadie (sem by sme mohli zahrnúť filozofické a etické, literárne, umelecké názory spoločnosti, autora, literárnych škôl, individuálne svetonázory básnikov, ich skúsenosti a zážitkovú sféru atď.).

Toto širšie zaradenie, širšiu „determináciu“ sémantickej štruktúry básne neberieme nateraz do úvahy pre zložitý charakter sémantickej štruktúry básne samej. Možno však v určitých konkrétnych prípadoch naznačiť smerovanie podaktorých sémantických javov smerom mimo štruktúry, a to smerom k iným básňam alebo básnickým zbierkam toho istého autora, k istej básni iného autora (ak napr. básnik reaguje na určitý podnet) ap.

O čo nám v podstate v našom modeli sémantickej štruktúry básne ide? Ide predovšetkým o to, aby sme zachytili mnohovrstvovosť elementov básnickej štruktúry a naznačili, resp. rozlíšili mnohovrstvovosť vzťahov vnútri tejto štruktúry. V praxi sa realizuje poväčšine parciálny výskum, pričom sa zriedkavo sleduje celkový charakter štruktúry básne.

Súčasne tento model dokazuje pevnú väzbu zvukových, veršovoformálnych a sémantických prvkov verša, strofy i celej básne. Zabraňuje teda podceňovať tak obsahovú, ako aj formálnu zložku verša (i básne) a rovnako i preceňovať formálne alebo sémantické vlastnosti básne. Sémantický profil, sémantika básne ovplyvňuje výber formálnych prostriedkov, ale tie zasa spätne pôsobia na výsledný sémantický charakter básne. Vzájomný pomer a funkčné zaťaženie jednotlivých formálnych elementov a ich sémantickú závažnosť, nosnosť v sémantickej štruktúre rozličných typov básní treba skúmať vždy s ohľadom na všetky ostatné zložky, na ich hierarchiu a funkčnú platnosť v danej štruktúre. Model ukazuje aj symetriu alebo asymetriu formálnych a sémantických prostriedkov a postupov vo verši, v strofe i v básni.

Model sémantickej štruktúry básne umožňuje zachytiť úplne kvantum, súhrn čiastkových elementov, prostriedkov i postupov, ich frekvenciu v rámci verša

i básne a umožňuje sledovať ich vzťahy nielen v rámci verša, ale i v rámci básne, príp. v určitom type básnickej sémantickej štruktúry.

Pozícia a kombinácia jednotlivých formálnych a sémantických prostriedkov signalizuje aj funkčné využívanie prostriedkov a postupov v rámci konkrétnej básnickej štruktúry. Naznačuje, ktoré prostriedky a postupy sú kompatibilné, nosné a ktoré sú inkompatibilné, ktoré sa vylučujú, ktorým prostriedkom a postupom dáva básnik prednosť, ktoré vytyčuje, opakuje, graduje a ktoré zatláča do úzadia, na okraj štruktúry, ktoré sú záväzné, kľúčové a ktoré sú iba náhodné.

V jednotlivých rovinách a súboroch prostriedkov sa ukazuje postupné narastanie sémantických elementov — od roviny foném po rovinu vetnú (resp. nadvetnú). Súbor elementov jednotlivých rovín tvoria nerozlučnú jednotu, navzájom sa obohacujú a dopĺňajú.

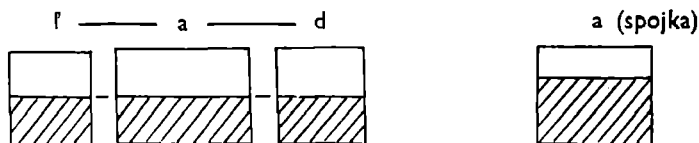
Báseň sa nám takto javí ako štrukturované sémantické kontinuum, vnútorne formálne a sémanticky členené na úseky veršami a strofami.

Charakteristika modelu sémantickej štruktúry básne

I. Kvôli názornosti treba zložitú štruktúru básne rozložiť do viacerých rovín, a to do rovín reprezentujúcich verš ako formálno-sémantickú stavebnú jednotku básne. Ukazuje sa, že nateraz najprístupnejší bude rozklad jednotlivých rovín verša podľa jazykových plánov (na schéme roviny I—V) na rovinu zvukovú, reprezentovanú zvukovými vlastnosťami (napr. prízvuk, dôraz, prozodické vlastnosti, fonémy, pauzy, rytmus, rým ap.).

Táto rovina je zo sémantickej stránky relatívne „najnižšou“, jej významová hodnota je daná sumou dištinktívnych kvalít foném (stabilizovaných a systematizovaných v konkrétnom jazykovom systéme). Ďalej sú aktívnou zložkou sémantickej zložky tejto roviny aj vzťahy medzi jednotlivými fonémami (ako časťami slov, slovných spojení), ich vzťahy k lexikálnemu významu slov, rýmov, veršov, strof ap. Podstatne iný formálny i sémantický vzťah je napr. už v tejto rovine pri hláske „a“ ako časti určitého slova a pri spojke „a“, ktorá sémanticky modifikuje vzťahy predchádzajúceho a nasledujúceho slova a už v tejto rovine je teda sémantická náplň spojkového „a“ celkom iná oproti iným fonémam (keď je „a“ napr. časťou slova).

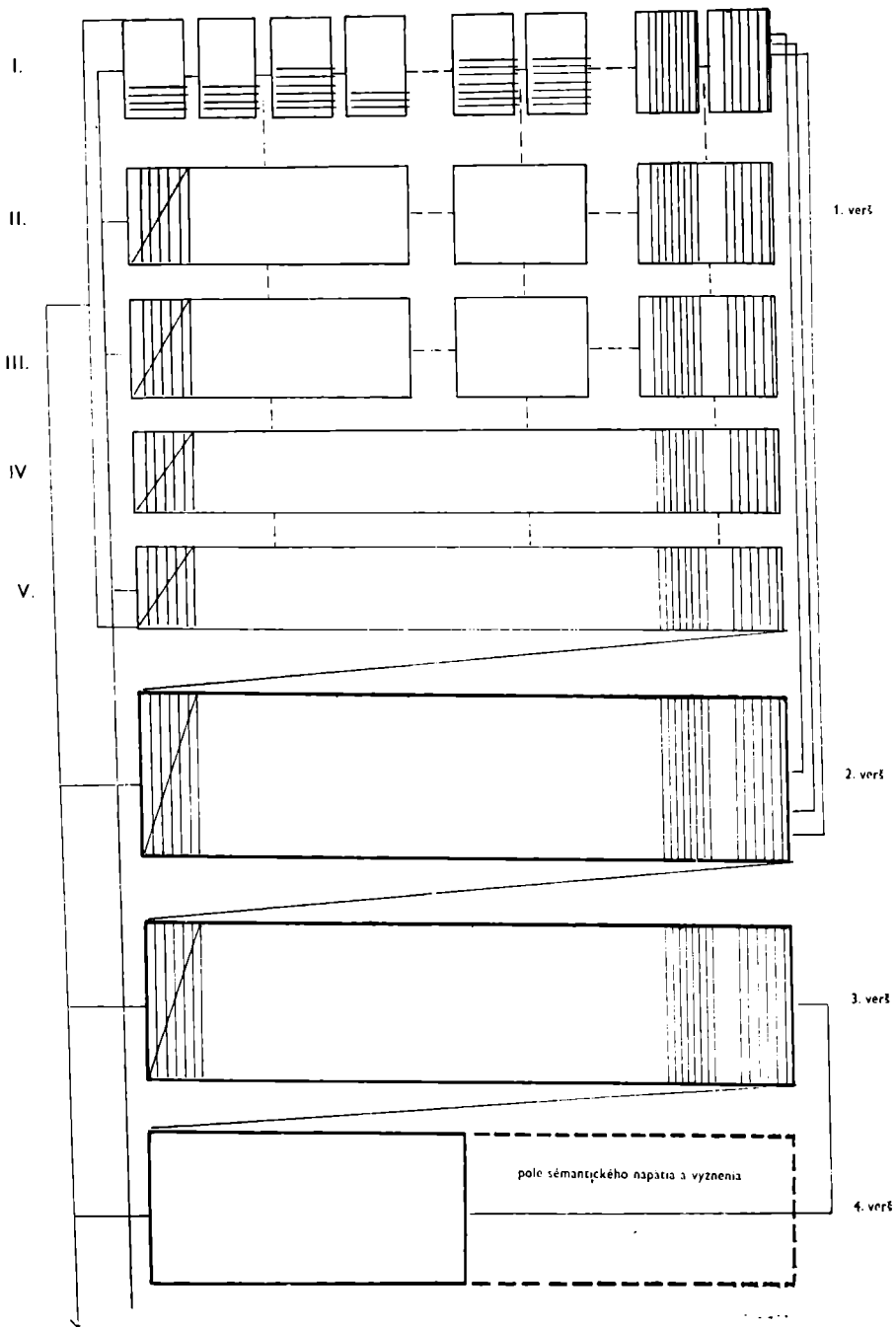
Graficky by sme pomer sémantickej náplne hlásky *a* ako časti slova a *a* ako relatívne samostatnej lexikálnej jednotky (jednohláskovej spojky) mohli znázorniť takto:

Šrafovaná časť reprezentuje rozdielny stupeň sémantickej záťaže hlások vo verši.

Okrem toho treba určitú významovú hodnotu pripísať zoradeniu, sledu, rozloženiu (začiatkové, centrálné, koncové, rýmové postavenie hlások, hláskových

MODEL SÉMANTICKEJ ŠTRUKTÚRY BÁSNE

skupín, eufonickým vlastnostiam verša), frekvencii hlások pri ich funkčnom využití (platnosti) v sémantickej rovine verša (resp. strofy, básne).

V doterajšej literatúre sa uvažuje o symbolickej, expresívnej, evotívnej, sugesívnej ap. funkcii zvukových elementov verša v sémantickej štruktúre verša (resp. strofy básne).²

Elementy tejto roviny sú navzájom pospájané horizontálnymi vzťahmi medzi hláskovými, vnútroslavnými alebo medzislovnými (a pri spojkách i medzivetnými) znázornenými vodorovnými šípkami, ďalej vertikálnymi vzťahmi (znázornenými vertikálnymi šípkami), ktoré smerujú k rovine (resp. k rovinám vyšším). Treba podčiarknuť, že táto rovina je organickou zložkou roviny vyššej, nadradenej (resp. vyšších rovín).

Všetky spomenuté momenty, prvky, vzťahy a ich hodnoty zanesené do schémy vždy modifikujú výsledný ráz schémy tejto roviny a pôsobia aj na ráz a hodnotu vyšších rovín.

Každá vyššia rovina „absorbuje“ štruktúrne relatívne samostatnú rovinu nižšiu, pričom sú všetky roviny navzájom vo vzťahu závislosti (mnohonásobnej, mnohovrstvovej, mnohosmernej závislosti). Preto by na názornejšie postihnutie modelu sémantickej štruktúry básne viac vyhovoval model priestorový — nie model plošný, akým je náš. Aby sme aspoň čiastočne paralyzovali tento veľký nedostatok nášho modelu, rozkladáme takú zdanlivo jednoduchú jednotku básne, akou je verš, na viacero rovín. (Pozri na modeli roviny I—V. Pri ďalších veršoch tento rozklad kvôli zjednodušeniu nerobíme.)

II. V rovine morfolologickej pribúda sémantických elementov, elementov lexikálnych, vecno-sémantických i gramaticko-sémantických. Charakter tejto sémantickej roviny bude do značnej miery závisieť od výberu slovných druhov. Za základné by sme mohli označiť: a) typ verbálny (pri ktorom bude závažnú úlohu hrať verbum); b) typ nominálny (pri ktorom bude závažnú úlohu hrať nomen).

Na modeli sa zároveň ukáže, ktoré miesta verša sú obsadené určitými slovnými druhmi (začiatková, stredová, koncová pozícia). Pri gramatickom rýme bude na konci verša vystupovať tá istá gramatická kategória, rovnaký slovný druh ap.

III. Rovina lexikálna už v pravom zmysle slova predstavuje plnokrvnú sémantickú rovinu. Ukazuje, či sa daný sémantický typ verša (strofy) opiera o slová, pomenovacie jednotky autosémantické, a to o priame alebo prenesené, metaforické významy týchto lexikálnych jednotiek. V tejto rovine modelu sa signalizuje pozícia, frekvencia a funkčné využitie synsémantických slov.

V tejto rovine možno skúmať aj vzťah slova a verša, dĺžku slova a dĺžku verša (napr. slovo = verš, spojka = verš), ďalej sémantickú záťaž slova a sémantický charakter verša (metafora slovná = verš; na rozdiel, keď napr. veta je metaforou i veršom). Sémantické hodnoty slov sa obohacujú navzájom o sémantické hodnoty kontextové — preto v tejto rovine sú obsiahnuté sémantické signály, prvky, vzťahy, ktoré poukazujú na sémantické hodnoty kontextu, resp. na tzv. sémantiku podtextu.

IV. Rovina vetno-veršových sémantických prvkov obsahuje údaje o kvalitách, o charaktere a funkcii vetrnej intonácie, o slovoslede (subjektívne a objektívne členenie, inverzie), o spojkovom alebo bezspojkovom pripájaní (asyndeton, polysyndeton), o vetoslede, o vetnom a sémantickom paralelizme, i chiazme, o enjam-

² Porov. Jiří Levý. *Preliminaries to an Analysis of the Semantic Functions of Verse, Teorie verše I*, Brno 1966, str. 127—142.

bement, o využívaní vzťahov determinácie, koordinácie, subordinácie, o využívaní apoziopéz, elíps, vsuviek, enumerácie atď. Všetky spomínané fakty vplyvajú na výsledný sémantický ráz verša, strofy i básne.

V tejto rovine sa skúma vzťah vety, vetného člena alebo časti vety k veršu: veršom môže byť veta, časť vety (vetný člen, vetný úsek alebo slovo ako vetný element), súvetie, výpoveď ap. Okrem toho sa skúma vzťah vety, vetných a súvetných útvarov k dvojveršom, k strofe a rozloženie, pozícia a frekvencia vetných častí vo veršových jednotkách (dlhých a krátkych veršoch, rýmovaných a nerýmovaných, vo voľných a pravidelných veršoch atď.).

Zreteľne sa tu črtajú aj sémantické postupy, charakteristické pre určité typy básnických štruktúr, napr.

a) pre lyrický básnický typ: sémantický postup obrazný (metaforický), výrazový (expresívny), úvahový (pre reflexívnu lyriku), dynamizačný, lyrizačný, gradáčny, kontrastný;

b) pre epický básnický typ: sémantický postup opisný, vecný, konkretizačný, epizačný, dialogizačný, rétorizujúci, nadnesený ap.

Všetky prípady pre stručnosť nevyčerpávame, len upozorňujeme, že sa jednotlivé sémantické postupy účinne spájajú, kombinujú, prelínajú (napr. lyrizačný postup môže mať ráz metaforický i dynamizačný; kontrastný postup môže zasahovať vecný, ale aj abstraktný, metaforický postup, môže sa týkať kontrastov substancií, vzťahov, atribútov i postupov atď.).

Ukazuje sa, že sémantický charakter tejto roviny je zložitý, a preto je zložitý aj repertoár javov, ktoré treba zachytiť v modeli.

V. Osobitnú charakteristiku si vyžaduje analýza sémantických vzťahov, ktorá sa týka relácie: autor (básnik) — predmet básne — čitateľ (poslucháč). Dôsledky riešenia týchto vzťahov sú závažné nielen pre kompozíciu básní, pre typ básní, ale aj pre celú sémantickú štruktúru básní. Tieto vzťahy sú dôležité, doteraz však málo prebádané.³

Z á v e r

Pre časovú tieseň sa nám doteraz nepodarilo urobiť model konkrétneho typu sémantickej štruktúry básne. Nazdávame sa však, že sa nám to podarí urobiť v krátkej budúcnosti. A nie je vylúčené, že príspevok bude podnetom, na základe ktorého vykoná túto prácu dakto iný. Predbežne nám neostáva nič iné ako uspokojiť sa s daným faktom.

ÜBER DAS MODELL DER SEMANTISCHEN STRUKTUR DES GEDICHTES

Das Elementar-Modell der semantischen Struktur eines Gedichtes zeigt, dass die semantischen und formalen Elemente des Gedichtes eine fest zusammengeknüpfte Einheit bilden. Das Gedicht repräsentiert ein semantisches Kontinuum, das innerlich semantisch und formal auf die Verszeilen und Strophen gegliedert wird.

Das Modell enthält mehrere Gesamtheiten der semantischen und formalen Elemente, die einen mehrdeutigen funktionellen stilistischen Wert haben und dabei mehrere semantischen Ebenen darstellen. Deshalb wird ein Vers in folgende Ebenen der semantischen Struktur des Gedichtes zerlegt:

³ Porov. M. Ivanová-Šalingová, *O jednej analýze sémantickej výstavby básne, Teorie verše I*, Brno 1966, str. 185—188.

1. die Ebene der phonetischen, phonologischen und prosodischen Elemente;
2. die Ebene der morphologischen Elemente;
3. die Ebene der lexikalischen Elemente;
4. die Ebene der syntaktischen Elemente;
5. die Ebene der Relationen zwischen folgenden Kategorien: der Dichter — der Gegenstand des Gedichtes — der Leser (oder der Zuhörer).

Das Modell der semantischen Struktur des Gedichtes stellt die Qualität und Quantität, die Frequentation, die Position und Kombination verschiedener Sprachelemente dar. Es signalisiert dabei die funktionelle Relevanz, Wichtigkeit, die Kompatibilität oder Inkompatibilität verschiedener Versbau-Elemente in der Struktur des Gedichtes eines konkreten Typus (z.B. in einem Gedicht mit regelmässigem oder unregelmässigem Versbau).

